

Tom Andersen Kjær,
hospitalspræst med specialistfunktion i palliation, onkologisk afd. R, Herlev Hospital:

Foredrag på Nordisk Døvepræstekonvent, den 27. august 2009.

Når tegn eller ord ikke giver mening

- **en anderledes tilgang til hjælp og sjælesorg for chokerede og sørgende mennesker**

When signs or word don't make sense

-A different approach to help and pastoral care for chocked and grieving people

Hvad vil det sige at hjælpe yde sjælesorg til mennesker, der sørger? I sjælesorgslitteraturen og sjælesorgsuddannelserne er der en tradition for at hente inspiration til besvarelsen af det spørgsmål i psykologien og psykoterapien. Nærmere bestemt i den form beskæftigelse med kriser og sorg, der i den tværfaglige sorgforskningⁱ kaldes sorgarbejdshypotesen. Den er forbundet med navne som Freud, Lindemann, Bowlby, Murray Parkes, Kübler-Ross, Cullberg, Davidsen-Nielsen og Leick for blot at nævne nogle få af dens varme tilhængere. Denne hypotese er blevet allemandseje. Uden den fandtes der næppe de tilbud om krisehjælp, sorggrupper og sorgterapi, der synes uundværlige i et vestligt velfærdssamfund.

Hvad går sorgarbejdshypotesen ud på?ⁱⁱ Skal jeg sige det enkelt, så opfattes kriser og sorger i sorgarbejdshypotesen som et nødvendigt arbejde, sorgarbejdet, der skal udføres af den sørgende selv med det formål, at sorgarbejdet bliver afsluttet i overensstemmelse med et allerede fastlagt mål: Man skal komme over sin sorg, blive færdig med den og lære at give slip på den eller det, man har mistet. Den sørgende skal gennem en målrettede indsats bryde sine følelsesmæssige bånd til den eller det, som vedkommende sørger over, ved at gennemgå en normal sorgproces. Med til sorgarbejdshypotesen hører derfor også bekymringen for, at denne normative sorgproces, der kan beskrives fuldstændigt gennem en videnskabelig teoridannelse med tydelige faser og begreber, løber af sporet og ender i en sygelig, patologisk, sorgreaktion. For at forebygge den sygelige sorg og for at lette sorgarbejdet anses krisehjælp og sorgterapi eller elementer af sorgterapi f.eks. i form af sorggrupper for at være helt nødvendige.

Jeg vil i dag prøve at skitsere et alternativ til sorgarbejdshypotesen. Jeg vil af tidsmæssige grunde koncentrere fremstilling omkring mødet med mennesker, når sorgen er chokerende frisk. Men min fremstilling peger ud over den del af menneskers liv med deres sorger. Det, jeg

siger, har betydning for hele livet med dets sorger og glæder og bærer derfor i sig ansatsen til en mere generel sjælesorgsforståelse.

Jeg tager udgangspunkt i en teologisk motiveret sansefilosofi og i min praktiske erfaring som sjælesørger. Jeg er inspireret af den massive kritik, sorgarbejdshypotesen har været udsat for i de seneste års sorgforskning. Her peger man i stigende grad på nødvendigheden af at bevare følelsesmæssige bånd til den eller det, man sørger over.ⁱⁱⁱ Unge enker og enkemænd, forældre, der mister børn, ældre mennesker, der mister en ægtefælle, bliver simpelthen ikke færdige med sorgen – og deres måder at bevare hjertebånd til den, de har mistet, kan ikke affærdiges som sygelige.^{iv} De er livsnødvendige. Det er også bemærkelsesværdigt, at psykiaterne i deres diagnosefortegnelser har afskaffet den patologiske sorg.^v Der tales i stedet om komplicerede former for sorg, der anses for en specialistopgave behandlingsmæssigt. På trods af det er megen krise- og sorghjælp stadig styret af en – helt ubegrundet – frygt for den patologiske sorg. Og den viser sig blandt lægfolk ved, at sørgende, der stadigvæk er kede af det en måned efter dødsfaldet, bliver spurgt, om de ikke skal søge hjælp hos en psykolog.

Sorgforskernes kritik af sorgarbejdshypotesen rummer meget sandt og rigtigt. Men denne kritik er for mig at se ikke radikal nok. Den hjælper os ikke tilstrækkeligt til at svare grundlæggende anderledes på spørgsmålet om, hvad det vil sige at være sjælesørger for sørgende mennesker.

Som præster og teologer har vi en nærliggende mulighed for at hente svar på spørgsmålet om, hvad sjælesorg til sørgende mennesker betyder. En mulighed, der også ligger åben for andre faggrupper. Den findes i en sansefilosofi, der er formuleret af den danske teolog K.E. Løgstrup.^{vi} Den repræsenterer nemlig et generalopgør med det filosofiske fundament, som sorgarbejdshypotesen og megen anden sorgforståelse faktisk bygger på – ofte uden at dens tilhængere gør sig det klart. Dette fundament er støbt af filosofen Immanuel Kant.^{vii} Det er dette fundament, som K.E. Løgstrup i sine arbejder bryder op. Han sætter ikke noget løgstrupsk fundament i stedet. Han argumenterer derimod for, at der forud for al filosofi og teologi findes et fundament for menneskets liv og erkendelse i og med menneskets indfældethed i verden.

Løgstrups forfatterskab er stort og bestemt af et eneste motiv: Han vil vise, at verden er Guds. Hans sansefilosofi er noget af det sværeste i hans sene metafysiske forfatterskab, hvoraf en del først blev udgivet posthumt af en kreds af kolleger efter Løgstrups død den 29. november 1981.

Jeg vil i det følgende forsøge at give et meget foreløbigt svar på spørgsmålet om, hvad det vil sige at være sjælesørger for sørgende mennesker med fokus på tiden lige efter sorgens opståen. Fordi det i den friske sorg er så tydeligt, at sorgen indebærer en rystelse af et menneskets forhold til livet i verden, der sætter sig igennem sprogligt. Jeg henviser i det følgende en del til Løgstrups sansefilosofi og er i min Løgstrup-læsning meget inspireret af den norske omsorgsfilosof Kari Martinsen^{viii}, som jeg har et meget givende samarbejde med, og af Ole Jensens frugtbare Løgstrup læsning. Så vidt jeg er orienteret er der ikke nogen, der tidligere har forsøgt at sammentænke Løgstrup og en sjælesørgerisk praksis for mennesker i krise og mennesker, der sørger.

Jeg er i dag stillet overfor særlig en vanskelighed, som jeg ikke plejer at stå overfor, når jeg formidler dette stof. Løgstrups sansefilosofiske forfatterskab er i den grad præget af, at Løgstrup er hørende. De ord og billeder, han anvender, tager i meget høj grad udgangspunkt i hans egne erfaringer med høresansen og stemmens betydning for hørende. Jeg kan ikke lade det blive ved det. Det ville det være krænkende overfor de tilstedeværende døve, der så endnu engang i døves historie ville blive lukket ude af en hørende. Og det ville gøre dette foredrag mindre relevant for jer, der som teologer og præster arbejder i døves menigheder. Jeg vil derfor så prøve at tage Løgstrup på ordet, når han faktisk bruger udtrykket sansefilosofi og ikke hørefilosofi. Men jeg er hørende, er ikke tegnsprogsbruger, arbejder ikke i døves menigheder og mit kendskab til døves kultur er lige så begrænset som min turistmæssige viden om andre landes kulturer. Det begrænser min evne til at tænke over sansefilosofiens betydning i en døv kontekst. Så I må selv tænke videre under mit foredrag, i samtalen bagefter og forhåbentlig i jeres daglige virksomhed.

Hvordan er menneskets forhold til verden? Og hvad indebærer dette forhold, når vi rystes og rammes af sorg? Er verden vores omgivelse eller vort ophav? Er sorgen noget, der lever sit eget liv i os, løsrevet fra verden, eller har sorgen med vores forhold i verden at gøre? Det er sansefilosofisk set omdrejningspunktet enhver form for en sjælesorgsforståelse. Kant vil ud fra erkendelsens synsvinkel hævde, at verden er menneskets *omgivelse*. Han plæderer for menneskets uafhængighed, *independens*, i forhold til verden og andre mennesker. Løgstrup siger derimod, at verden er vores *ophav*. Løgstrup peger på menneskets gensidige afhængighedsforhold til andre mennesker og verden, menneskets *interdependens*. For Kant består menneskets omgivelser af et uordnet, uformet og meningsomt stof. Denne fysiske omverden er for mennesket som usammenhængende sanseimpulser. Først gennem

menneskets erkendelse bliver verden til for mennesket i egentlig forstand. Det er gennem erkendelsen, at mennesket skaber orden, form og mening, altså bygger sin verden. Menneskets forholder sig som subjekt til alt i sin omverden, inklusive andre mennesker, som objekter. Vi konstruerer i kantiansk forstand verden. Mennesket er sit eget livs ansvarshavende chefredaktør. Erkendelsen udtrykkes i sproget og den kan udtømmes i en bestemt sprogform: det videnskabelige, begrebsbestemte sprog. For erkendelse er i det kantianske univers reduceret til den videnskabelige erkendelse. Det, der kan måles og vejtes, fikseres ved hjælp af begreber, formler og procesmodeller. Det, der følger kausallove, hvor bestemte årsager fører til bestemte virkninger. Hverdagssproget og symboler kan ikke i sig selv bidrage direkte til erkendelsen.

Det er netop denne forståelse af menneskets forhold til verden som omgivelse, der er selve den filosofiske forudsætning for sorgarbejdshypotesens beskrivelse af krise og sorg. Mennesket har sin egen indre verden. Den rystes, når et menneske ved sorgens kriseprægede begyndelse kommer i chok. Årsagen til sorgen er et ydre tab af noget, der faktisk beskrives med ordet objekt. Sorgen påvirker *subjekt-objekt-relationen*. Mennesket tænkes at have sin livsnødvendige energi inde i sig. Den rettes af mennesket i sin konstruktion af sin egen livsverden imod nogle ydre objekter, hvorved følelsesmæssige bånd til disse ydre objekter knyttes. En afdød ægtefælle eller et mistet barnebarn omfattes af begrebet objekt. Når et ydre objekt falder bort, må energien rettes imod et nyt eller nye objekter – ellers slår den om og bliver destruktiv. Livsenergien må bindes på ny. Det er præcis, hvad sorgarbejdet går ud på. Det skal følge sorgarbejdets love og sjælesorgen skal set i dette kantianske perspektiv befordre processen. Sproget spiller en væsentlig rolle i sorgprocessen. Sproget opfattes som menneskets egen konstruktion. Menneskets position som sit livs ansvarshavende chefredaktør viser sig som nævnt i erkendelsen og kommer til udtryk i fortolkningen af sproget. Sproget er et gitter mellem mennesket og omgivelserne. Det forhindrer mennesket i at have et direkte og umiddelbart forhold til omgivelserne som verden. Sjælesørgeren skal i kantiansk forstand hjælpe den sorgramte til at finde eller konstruere ord i sig selv uafhængigt af omverden. Byggestenene ligger i det sprog, der allerede er. At give rum og plads for følelser anses for vigtigt, men følelserne opfattes i lighed med sproget som underordnet erkendelsen. Følelserne må ikke tage magten. Og det almindelige dagligdags sprog må ikke forplumre sorgarbejdet. Siger et menneske i sin sorg: ”Jeg er ude af mig selv”, så opfattes det en upræcis beskrivelse, der skal læses som et kodesprog. Nøglen findes i psykologiske begreber og

sorgarbejdshypotesen og ved hjælp af dem er det muligt at bestemme, hvor i forløbet den sørgende er og at føre den sørgende videre i sorgprocessen..

I lyset af Løgstrups sansefilosofi forholder det hele sig ganske modsat, fordi mennesket er forviklet i verden som grundvilkår. Mennesket har ikke sin egen lille indre verden, løsrevet fra den ydre verden. Mennesket er som sanseligt væsen hele tiden i verden og har gennem sansningen et direkte og umiddelbart forhold til den verden, der er større end mennesket og som mennesket ikke kan beherske.

Når et menneske om sig selv i sin sorg siger: ” Jeg er ude af mig selv”, så er det netop et udtryk for menneskets indfældethed i verden - som skabning. Det er ikke bare en talemåde, der hurtigst muligt skal afkodes og fortolkes. Det er et udtryk, der afslører, hvad sorg indebærer. Det hænger sammen med, at Løgstrup arbejder fænomenologisk. Han ved, at virkeligheden er større end alle vore begreber om den. Vi kan derfor aldrig få hold på, hvad sorg er. Vi ved ikke mere om, hvad sorg er end det, sørgende kan fortælle os. Det universelle, altså fænomenerne i verden, så som sorg, glæde, liv, død, skyld, magt, skam og kærlighed, kan vi kun forholde os til i deres konkrete typiske udtryk. Der kan derfor ikke skrives nogen universel sorghypotese, som sørgende kan måles på. Vi må nøjes med at se og høre, hvad sørgende beretter på deres forskellige sprog. Og det bliver af de sørgende, vi kan lære, hvad det vil sige at leve med en sorg og at yde sjælesorg for sørgende mennesker.

For Løgstrup indebærer menneskets liv i verden en vedvarende bevægelse, hvor der er to uadskillelige momenter: Sansning og forståelse. De er med et af Løgstrups yndlingsudtryk: forenende modsætninger. Sansning og forståelse kan kun af pædagogiske årsager behandles et for et, i en sammenhæng.

Sansning og forståelse spiller sammen som i en duet. Mennesket er hele tiden på et sted, kropsligt. Ofte med sine fødder plantet solidt på jorden. På sit sted er mennesket hele tiden *ude af sig selv* (i sansningen) og *finder samtidigt sig selv* (i forståelsen). *At være ude af sig selv* og *at finde sig selv* er mere end talemåder. Det er hverdagssprogets tydning af vores grundvilkår som mennesker i verden, som levende i tilværelsen. Løgstrup skelner skarpt mellem at tyde og at fortolke. I tydningen følger vi en bevægelse fra verdens orden, form og meningsfylde til os. I fortolkningen går vi ud fra vores egen forståelse og laver små udflugter til de uordnede, formløse og meningstomme omgivelser, som vi ordner til vores eget kulturelt bestemte univers. I tydninger finder vi mening i det skabte liv. I fortolkningen konstruerer vi

en mening. Tydningen anerkender, at mennesket har sit ophav i verden. Fortolkningen reducerer verden til mennesket omgivelse.

Lad os først se på det *at være ude af sig selv* – i samspillet mellem sansning og forståelse.

I sansningen er vi ude af sig selv. Ved hjælp af sanserne er vi helt henne ved det, der sanses. Med øjne eller ører allerede helt henne ved det sørgende menneske, der synligt og hørligt sørger, selvom vi kun er på vej ind i den stue, hvor dette menneske er. Det andet menneske gør umiddelbart indtryk. Ved lugtesansen er vi helt henne ved det menneske, der lugter *som* en hest, fordi hun i sin sorg ikke har haft overskud til at gå i bad, skifte tøj og bruge deodorant. Sansningen er en *ud- af- kroppen oplevelse*. Den er *før-bevidst*. Den er *før-sproglig*. Den er *afstandsløs*. Og så er den *altid stemt*, siger Løgstrup. Her melder der sig et formidlingsmæssigt problem i dag. Ordene stemt, stemning og bestemt har med sanseerfaringer af den menneskelige stemme at gøre. Derfor giver disse ord umiddelbar sansebåren mening for hørende, men næppe for døve. Lægger man som hørende en hånd på halsen, hvor stemmelæberne er og giver sig til at frembringe toner, så kan man tydeligt mærke en bevægelse. Jeg vil derfor i Løgstrups fodspor gå længere ad den vej, han viser os, og præcisere, at sansningen altid er *bevæget* eller fuld af bevægelse. Gennem sanseindtrykkene kommer en bevægelse, en energi, til os udefra. Fra verden. Før vi har tegn eller ord for den. Før vi er os det bevidst. Uden afstand. Ved hjælp af vores sind sætter farven eller farverne, tonen eller tonerne i bevægelsens sanselighed vores sind i svingninger. I sindet er der genskin af den farve eller de farver, eller genklang af den tone eller de toner, der altid møder os i sanseindtrykket. Sindet er aldrig uden en bevægelse, der kan gengives med ord som farve eller tone alt efter om man er døv eller hørende. For døv-blinde er sindet aldrig uden en bevægelse, der formentlig i en taktil sprogssammenhæng bedst kan beskrives ud fra følesansen. Sindet er altid bevæget af det, der møder os i verden. Gennem sanserne fyldes vi af bevægelse fra verden, af naturen. Med naturen mener Løgstrup også os selv og andre mennesker.

Lad os nu se på dette *at finde sig selv* - i samspillet mellem sansning og forståelse.

I forståelsen skabes der en *afstand* til det, der sanses. I forståelsen finder vi *ind i os selv*. Vi prøver at blive *bevidst* om, hvilken slags bevægelse, der er i indtrykket. Vi tager imod den eller de farver, der er i indtrykket, og maler med dem i udtrykket. Vi modtager den eller de toner, der er i indtrykket, og spiller videre på dem i udtrykket. Vi *tyder*, vil Løgstrup sige. Vi

ser efter. Vi er lydhøre. Bevægelsen i indtrykket, der melder sig for os gennem sanserne, må vi give udtryk for. Ellers er vi ved at sprænges.

Det er her, at kroppen og dens sprog, holdning og praksis, træder tydeligt frem.

Lad mig give et enkelt eksempel. Har man fået en kæreste eller et barn eller et barnebarn – eller ønskejobbet, så er man så fyldt af en eller flere farver, en eller flere toner, der har med glæde at gøre. Man er så bevæget, at man simpelthen *må* få sin glæde udtrykt. Det forudsætter ofte, at der er nogen, der vil tage imod. Man ringer måske til sine bedste venner eller tager forbi dem. Hvis der ikke er nogen hjemme, så kan man blive så desperat efter at få det udtrykt tydeligt, at man kan få lyst til at sætte en lysavis op eller tegne eller råbe det fra tagene. Det viser, at mennesket i sit bevægede forhold til verden altid er sårbar og altid lever i et gensidigt afhængighedsforhold til andre mennesker og andre skabninger. Kan mennesket ikke få udtrykt det interdependentisk, der er på færde i indtrykket, trues mennesket. Det er altså et udtryk for en truende rystethed, når et menneske om sig selv i sin sorg siger:” Jeg er ude af mig selv” Det er blandt andet i den sammenhæng, at Løgstrups mest kendte udsagn fra Den etiske fordring, der tidsmæssigt ligger før det sene metafysiske forfatterskab, virkelig kommer til sin ret. Nemlig ordene:

”Den enkelte har aldrig med et andet menneske at gøre, uden at han holder noget af dets liv i sin hånd. Det kan være meget lidt, en forbigående stemning, en oplagthed, man får til at visne, eller som man vækker, en lede man uddyber eller hæver. Men det kan også være forfærdende meget, så det simpelthen står til den enkelte, om den andens liv lykkes eller ej”.^{ix}

Det udsagn kaster på deres egen måde lys over sjælesørgerens opgave, som vi får lov til at forsøge os med, uden nogensinde at udføre den til perfektion. Sjælesorg handler om at prøve på at møde næsten i dennes bevægethed og i det møde lade sig selv bevæge. Uden bevægethed kan vi ikke formidle og forkynde evangeliet i sjælesorgen. Evangeliet er nemlig udtryk for at Gud bevæger sig for os og til os. Hans inkarneres, i verden, hvor mennesket aldrig lever uden bevægelse og hvor døden er ophør af al bevægelse i verden og et vilkår i livet.

Det at gengive den bevægelse, der er i det sanselige indtryk, forudsætter udtryksformer. Mennesket kan ikke i længden kun være ude af sig selv uden at blive syg i sindet. Mennesket må også finde sig selv igen i forståelsen. Når det sker, bliver erfaringen til med sammen dens tilhørende udtryk.

Her kommer erindringer ind i billedet. For Løgstrup er erindringer og erfaringen uløseligt knyttet til menneskets sansende, bevægede forhold til den verden, som mennesket er

indfældet i. I erindringen er der altid adgang til en bevægelse, der knytter sig til menneskets erfaringer i verden. Erfare betyder rejsende at gennemvandre. Ordet peger i sin grundbetydning på bevægelse, sansning og forståelse. Ofte træder erindringen frem, når sanseindtrykket i situationen og i erindringen er af samme art. Kommer man ind på en tandlægeklinik med dens specielle lugt, så kan erindringerne af tidligere besøg hos tandlæge spontant melde sig. Erindringen udløses af sanseindtrykket. Det er derfor, der er forskel på at huske, f.eks. kongerækkens årstal, på kommando og så at erindre spontant. Det er derfor at en frisk sorg kan bringe erindringen om gamle sorger med sig. I kraft af erindringens bundethed til vores bevægethed tidligere i livet sammenligner vi. Vi drager *analogislutninger*. Ligner det her noget, vi har mødt før. Eller er det forskelligt fra det. I analogien *falder* noget os *ind*. *Indfaldet* har sin forudsætning i erindring og erfaring og dermed i sansningen. Vi får ved hjælp af erindring, erfaring og indfald mulighed for at udtrykke os i forlængelse af eller pointeret modsætning til tidligere udtryk. Lad mig give et eksempel, der faktisk har med et sørgende menneske at gøre:

På Herlev Hospital kom en højgravid kvinde på fødegangen efter telefonisk aftale med en jordemoder. Kvinden havde ikke mærket liv og var urolig. Der var meget travlt på fødegangen. Det blev hurtigt konstateret, at barnet var dødt i mors mave. På grund af travlheden begik personalet den fejl at placere kvinden på en stol på gangarealet, mens hun ventede på at komme ind på en fødestue og få fødslen sat i gang. Mens hun venter, bæres det, jeg plejer at kalde fødegangens tredje sakramente, forbi: En bakke med ristet brød, the og et lille Dannebrogflag på stang. Det skulle tages i anvendelse på en fødestue, hvor et levende barn var kommet godt og trygt til verden. Her ville det formodentlig være en fin tydning af forældrenes stemthed. Men på kvinden med sit døde barn i maven virkede det helt modsat. Hun kunne slet ikke være i den udtryksform. Hun tænkte derfor tydende: Hvad mon jeg får, når jeg har født mit barn: En bakke med et flag på halv stang? Erindringer om flag på hel og halv var baggrund for indfaldet: Hvad mon jeg får? Det spørgsmål kunne tydende høres som: Hvordan kan min smerte, min sorg komme til udtryk? Hvad gør de for at tage imod min bevægelse? Vil de agte mig i min sorg?

Denne lille fortælling siger meget om indtryk, stemthed, udtryk, erfaring, erindring og indfald. Den siger noget om vigtigheden af at få bevægetheden udtrykt og hvad symboler og ritualer kan betyde i den sammenhæng.

Nu kommer jeg så til tyngdepunktet i Løgstrups sansefilosofiske tydning af menneskets liv i verden. Løgstrup taler om, at menneskets forhold til den verden, det er indfældet i - og med verden skal vi også interdependentisk tænke med-mennesker og mennesket selv – dette forhold kan bevæges afgørende i forstyrrende retning. Noget i verden kan tabes for altid. Det gælder i særdeleshed, når et menneske dør, når et menneske mister sin førlighed eller når et par bliver skilt. Verden er ikke længere den samme.

Løgstrup bruger et særligt ord for forstyrrelsen i verdensforholdet. Han taler om at menneskesindets forhold til verden kan *underbindes*. Der er en gængs opfattelse, at ordet *underbindes* hos Løgstrup er en sprogfigur fra tysk, der har sneget sig ind, fordi Løgstrup som mange andre teologer og filosoffer er orienteret mod en tysk tradition. Derfor oversættes det ord ofte som afskæres. Det, mener jeg, er alt for snævert. Der ligger mere i ordet at *underbinde*. Det er et hverdagsprogligt udtryk, der gør rede for nogle afgørende erfaringer i forhold til at forstå, hvordan mennesket rammes i sorgen. Løgstrup har valgt det med omhu. Enhver af os her i rummet lever i kraft af en *underbindelse*. Da vi blev født, blev vores navlestreng *underbundet*. *Underbindelse* har nemlig til formål at hindre blodets passage. Ved fødslen er *underbindelsen* livsnødvendig og af livsvarig karakter. I andre tilfælde er en *underbindelse* forbigående. Skal vi have taget en blodprøve, så *underbindes* der også. Noget *bindes* stramt om overarmen før albueleddet, for kort efter at løsnes igen.

Løgstrup peger med ordet *underbindelse* på det afgørende i menneskets sårbarhed i dets indfældethed i verden. Vores forhold til verden i dets vedvarende bevægelser mellem sansning og forståelse, mellem ved sanserne at være ude af os selv og ved vores tydende forståelse at finde ind i os selv, dette forhold kan *underbindes*. Når det sker, holder livskraften op med at flyde frit. En forstyrrelse kommer ind i billedet i verden. Det er tydeligt i sorgen. Den sørgende bliver nedtrykt. Hun eller han er rørt, ramt, rystet.

Hvor voldsomt mennesket såres i sorgen, afhænger af, hvilket konkret del af menneskets forhold til verden, der *underbindes*. Er den, der er mistet, en, der betød stort set alt for den sørgende eller betød vedkommende noget mindre? Her må vi igen gå om ad de konkrete erfaringer med *underbindelse*, som vi kender fra vores liv, for at forstå, hvad Løgstrup sigter til.

Tager vi i betragtning, at *underbindelse* indebærer en forhindring af blodets passage, så bliver det væsentligt at se, *hvor* og *hvad* der *underbindes*. Kan tabet af den eller det, der sørges over bedst sammenlignes *underbindelsen* af et mindre betydende blodkar, så behøver

sorgens tab ikke at betyde *al verden*. Er tabet noget, der bedst kan sammenlignes med en underbindelse af de centrale blodårer, så betyder det *al verden*. Man dør af det. Jeg har 3 gange set det tydeligt, når en ægtefælle uden selvmord og forudgående sygdom døde få dage efter ægtefælles død, og vi derfor skulle holde dobbeltbegravelse.

Hvordan det går den sørgende, det vil vise sig i livets forløb. Det kan ikke forudsiges ved hjælp af nok så mange sorghypoteser. Det afgørende er i Løgstrups perspektiv, at sorgen anerkendes. At menneskets sorg med dets bevægelser tages for pålydende. At vi forholder os sansende og forstående til vores sørgende medmenneske som sjælesørgere.

Jeg taler i Løgstrups ånd om bevægelse, farve og tone i menneskets verdensforhold. I fortlængelse heraf vil jeg sige noget om, hvordan den chokerende friske sorg, kan komme til udtryk og hvad vi kan bruge den erkendelse til i sjælesorgen. Det bliver selvfølgelig på grund af tidsrammen kortfattet. Men jeg håber, at I selv vil udfolde det nærmere i eftertanke og samtaler. Det er min påstand, at sorg i sansefilosofisk forstand indebærer, at sorgens bevægelse kommer til udtryk i kroppen og det tilhørende sprog. Det gælder både den friske og den efterfølgende sorg.

Sorgens bevægelse kan ses eller høres, hvis vi har *blik* eller *gehør* for det. Sjælesorg indebærer derfor også noget med at forholde sig sansende til det andet menneskes bevægelse, som kommer til udtryk i næstens *ansigtskulør, mimik, blik, farver, takt og tone*. Sjælesorg for sørgende fordrer, at vi er åbne overfor sørgende menneskers med deres former for *bevægethed*, der viser sig kropslig og sprogligt.

Jeg har mødt mange chokerede mennesker ved en sorgs begyndelse. Det har slået mig, at mennesker, der f.eks. lige har mistet en kæreste eller et barn, eller lige har fået at vide, at de har tabt deres livs kamp imod kræften og derfor skal dø, før de er færdige med livet, har mistet deres sprog. De er tegn- eller ordløse. Og ikke nok så mange terapeutiske håndgreb kan hente ordene frem indefra hos dem. Der er nemlig i situationen ikke noget brugbart sprog. For det sædvanlige sprog slår ikke til. De tegn- eller ordløse og chokerede mennesker, er ofte sammensunkne eller helt ubevægelige. De er hårdt ramt. Det kan sanses. Det kan læses i ansigtets ligblege farve, i den fastfrosne mimik eller i de udslukte eller dybt urolige øjne. Ubevægeligheden eller tavsheden er ofte meget sigende. Hos døve kan det formentlig komme til udtryk ved, at hænderne er ubevægeligt nede. Kropssproget taler før det bevidste tegnsprog eller det verbale sprog – også når tegn eller ord ikke slår til. Det er min tydning, at disse chokerede og sørgende menneskers sædvanlige grundbevægelse i deres forhold til

verden, der kommer til udtryk i, hvad vi kunne kalde et menneskes grundfarve eller grundtone, ved sorgens begyndelse er blevet voldsomt overmalet eller overdøvet. En helt anden farve fra den anden ende af livets palet eller en helt anden og modsatrettet tone fylder det hele på oplevelsesplanet i øjeblikket.

Det hænder, at en af nutidens vandaler overmaler en væg eller en bygning med en sort maling. Den overmalede flade har forud for dette hærværk sin egen farve. Vi kan kalde det en grundfarve. Den kan være hvid, gul eller noget helt tredje. Efter hærværket kan grundfarven ikke ses, kun den nye og meget forstyrrende farve. Grundfarven er inde bag ved, men den kan ikke gøre indtryk. Den modsatte farve dominerer vores syn.

Det kan ske, at en melodi, som en hørende lytter til i sin mp3afspiller pludselig overdøves af en forstyrrende, høj lyd fra et tog eller en boremaskine. Før den overdøvende lyd satte ind, havde musikken sin egen grundtone. Musikken i forstyrrelsen spiller stadigvæk i højttaleren, men den er ude af stand til at gøre indtryk. Den kan ikke bevæge lytteren. Det gør i stedet den forstyrrende lyd, der styrer lydbilledet.

Det er min påstand, at mennesket i sit verdensforhold sædvanligvis kommer i en bestemt form for grundstemning eller grundbevægelse. Den bestemmer menneskets grundfarve eller grundtone, menneskets måde at forholde sig på i verden. Derfor kan vi også tale om at se lyst i modsætning til sort på livet. Vi kan tale om, at et menneskes grundtone kan være i dur i modsætning til mol. Det er en følge af sindets bevægede forhold til verden. Grundfarven er kernen i et menneskes livssyn. Grundtonen er kerne i et menneskes livsmelodi. Alt efter om man er visuel eller auditiv orienteret. Et menneskes livssyn eller livsmelodi er med til at bestemme, hvordan dette menneskes liv former sig kropsligt og dermed sprogligt.

Ofte bærer en grundfarve et livssyn og en grundtone en livsmelodi, der kunne karakteriseres som lovprisende eller jublende. Den er udtryk for, at vores liv dybest set bæres af en guddommelig magt, der er større end os selv. I hørendes verden vil man meningsfyldt kunne bruge ordene højsang eller lovsang om det og lade det være en præcis gengivelse af et menneskets forhold til livet i verden og dermed til Gud som skaber og opretholder. Jeg ved ikke, hvilket ord der ville være meningsfyldt at bruge i døves verden. Men mon ikke I skal om ad tegnsprogspoesien, når den tages i brug for at udtrykke jubel og glæde, hvis I skal finde et udtryk, der kan fastholde den bevægelse, som ordet højsang eller lovsang gengiver? Jeg skal lige minde om, at en højsang eller lovsang jo udmærket kan rumme erfaringer med det

vanskelige i livet, hvilket f.eks. Salmernes Bog i Det gamle Testamente og de forskellige kirkers salmetraditioner gives os mulighed for at se eller høre.

At grundfarven eller grundtonen hos et menneske ofte har karakter af højsangen eller lovsangen, sætter sig faktisk igennem i dagligsproget, som på sin egen måde gør modstand imod forestillingen om, at mennesket er sit eget livs ansvarshavende chefredaktør ved at insistere på, at livet er os givet. At det undes os. Kvit og frit. Jeg opholder mig noget ved det, fordi det er afgørende for at forstå, hvor voldsom en forstyrrelse af menneskets grundstemthed eller grundtone menneskets chokerethed og sorg kan medføre.

Læg mærke til det sprogskifte, der sker f.eks., når mennesker bliver kærester eller forældre til et barn. Ofte taler mennesker, der gerne vil danne par med en af det andet eller det samme køn, om at ”jeg skal ud at score”, ” jeg skal på jagt”. Ved hjælp af makeup, parfume, påklædning, sko, frisure, kropssprog og verbalt sprog sender man signaler, der kan betyde: ” Nu kommer jeg og tager dig” eller ” kom og tag mig” Man vil gerne ”tage” eller ”have” en kæreste. På samme måder taler par, der gerne vil være forældre, om at de ”vil have” et barn – og nogle gange lyder det som om, at et barn er en anskaffelse på linje med varige forbrugsgoder eller er et trofæ, der skal hentes hjem til præmiehylden. Disse udtryksformer afslører, at man fortolker verden, som noget vi mennesker har i kraft af vores konstruktion af det formløsestof udenfor os selv. Den anden er her et objekt i præcis samme forstand som sorgarbejdshypotesen forstår den afdøde, der sørges over.

Når mennesker så vender hjem fra jagtmarkerne med en kæreste eller er på fødegangen efter en veloverstået fødsel, da tales der ganske anderledes. Nu bruges der helt andre udtryk. ”Jeg har fået en kæreste” – ikke” jeg har nedlagt en pige eller en fyr.” ”Vi har fået et barn” – ikke ”vi har taget det ned fra hylden med babyer”. Skiftet i udtryk afslører, *åbenbarer*, at mennesket tyder sit forhold til verden, som noget, vi er indfældet i. Der kommer et forærings- eller gaveperspektiv ind i billedet. Livets under, miraklet, er til at *tage og føle på* i form af barnet i favnen eller kæresten i den tætte omfavelse. Gennem det sanselige møde med kæresten eller barnet bevæges menneskets sind. En slags miraklets grundbevægelse forplanter sig gennem det sanselige indtryk og må have udtryk i forståelsens tydning. Mennesket begynder at være poetisk. I hørendes verden ved at synge højsange, jublende højsange, nogle gange helt oppe på det høje C. Hvordan det kommer til udtryk i døves verden, ved I langt bedre end jeg, der kun kan have en anelse om det. Det er her, at det som allerede nævnt bliver vigtigt at have nogen at udtrykke sig for. Nogen, der vil modtage lovsangen ud

over Gud. Kæresten eller barnet bliver ofte den første, der får lovsangen at høre. I det sprogskifte er der inspiration at hente til både dåbs – og vielsestaler. Det giver også anledning til at overveje dåbshandlingens og vielsens forløb igen. Den norske salmedigter Svein Ellingsen har digtet en fin dåbssalme: ”Fyldt af glæde over livets under”. Den gengiver i høres kultur på smukkeste vis den bevægethed, som mødet med livets under kan give anledning til i mennesker ved et barns fødsel. Ved at synge denne salme får denne bevægelse udtryk i forbindelse med dåbshandlingen. Liturgi, salmevalg, tekstvalg og tale kan må for mig at se altid overvejes på baggrund af den bevægelse, som livets under giver anledning til hos det konkrete brudepar eller forældrepar i deres livsforløb. Noget tilsvarende må gælde for begravelseshandlingen, selvom bevægelsen ikke har med livets under, men med dets tilintetgørelse at gøre.

Grundbevægelsens farve eller tone udfordrer mennesket kropsligt og dermed sprogligt og på anden måde udtryksmæssigt. Også miraklets grundbevægelse kan være forstyrrende i den forstand, at de sædvanlige ord og udtryk ligesom ikke slår til. Forstyrrelsens karakter er her oplivende, oplysende og nyskabende. Her bliver det ofte vigtigt at låne udtryksformer fra andre, som man kan forsøge sig frem med. To sammenflettede hjerter tegnet på et kærestebrev eller et kærlighedsdigt kan få helt ny betydning.”. Analogierne bliver særligt vigtige. ”Min elskede, du er som....”.” Hun er som en hel lille prinsesse.” Man ved godt, at man ikke får sagt det hele med sådanne ord. Man føler sig frem og leder hele tiden efter mere sigende udtryk. Alligevel er de udtryksformer, som gennem erindringen og den erindringsbårne kultur er tilgængelige for os i verden, dér hvor vi tager vores afsæt. Fordi disse udtryksformer er blevet til i kraft miraklets grundbevægelse og i sin bevægethed gengiver den.

Grundbevægelsens farve eller tone mærkes sanseligt i kroppen. Derfor skal man som kæreste eller som nybagte forældre til kropsligt at vænne sig til sit nye verdensforhold. Fænomenologerne skelner mellem den *habituelle* og den *aktuelle* krop. Med ordene *habituel* krop, *sædvanlig* krop, mener de, at vi i dagligdagen opfatter os og vores krop som en enhed. Når min ægtefælle, Lise Lotte, og jeg kysser hinanden, så er det mig, der er med i kysseriet. I kysset ser jeg ikke mig selv isoleret fra min krop. Det er mig, Tom, der kysser og bliver kysset af Lise Lotte. Da jeg skulle kysse med en pige for første gang, så måtte jeg helt anderledes fokusere på mine læber, min mund, min tunge og finde ud af, hvordan mine hænder og arme skulle anvendes i kysseriet. Jeg måtte lære min krop at kende endnu en gang, inden den på ny

blev til mig. Hørende, der skal lære at tale tegnsprog, må igennem noget tilsvarende. Det er, hvad fænomenologerne sigter til med den aktuelle krop. På samme måde må vi i mødet med noget afgørende til at finde os selv sprogligt på ny. Det afgørende kommer jo altid til os udefra og rummer en bevægelse, der vil forløses sprogligt i et lysfyldt tegnsprogspoetisk udtryk eller en højstemt lovsang til miraklet. Det *habituelle* sprog slår ikke til i den aktuelle situation. Det habituelle sprog må genopstå, genskabes som tydning. Vejen går gennem et aktuelt sprog, der afspejler de bevægelser, der er i situationen. Det aktuelle sprog kan ikke sige noget om livet som helhed, men det kan sige noget om, hvordan livet opleves lige nu.

Livet er ikke kun mirakler og lykke. Skabelse og tilintetgørelse, meningsfylde og meningsløshed, verdensfylde og verdensforladthed er side om side i verden. Skabelse og tilintetgørelse er livets to modsatrettede grundbevægelser og udgør menneskelivets grundvilkår. Det gør mennesket sårbart. Med Løgstrup vil jeg holde på, at der er en *ontologisk rangforskul* mellem skabelse og tilintetgørelse. Før døden og sorgen er der i verdensforholdet et liv og en sorgløshed til stede som erfaring for mennesket. Meningsfylden i verden er først og primær – selvom meningsløsheden i situation kan fylde alt. Det gode i verden med dets toner og tilintetgørelsen med dens toner er ikke *ligeværdige*, selvom de kan være lige *betydningsfulde* f.eks. på oplevelsesplanet.

Det betyder ikke, at vi med vold og magt skal prøve at genskabe meningsfylden på det psykologiske plan, når det er meningsløsheden, der fylder alt i sorgen. Heller ikke ved at opfordre sørgende til at klage mindre over tabet og i stedet udelukkende fokusere på alt det, de har at sige tak for. Det kan vi dybest set ikke. Forsøger vi det, så *skaber vi os* –selvom vi bilder os at, at vi skaber trøst og lindring. Vi må derimod lytte til meningsløshedens forstyrrende tone på baggrund af den grundtone, der forstyrres, lade den forstyrrende tone gøre indtryk på os og så finde udtryk for vores omsorg og agtelse for det sårede medmenneske i den vedvarende bevægelse mellem sansning og forståelse, der også er vort livsvilkår.

Når mennesker i sorgens forløb bliver helt tegn- eller ordløse, overmaler eller overdøver en usædvanlig farve eller tone fra dødens tilintetgørende bevægelse i verdensforholdet helt den grundfarve eller den grundtone, der lige før var bestemmende for deres liv i verden. Derfor forbliver de, i hvert fald et stykke tid, *helt ude af sig selv*. Duetten mellem sansning og forståelse afbrydes. Sansningen går solo i verdensforholdet et stykke tid. Det er derfor, at de ofte lidt senere bruger ord som: ”Jeg er helt ude af mig selv.”” Eller: Jeg er ved at blive forrykt.” Bemærk, at forrykt betyder: forrykket, væk fra det sted, hvor man står eller sidder.

Eller” Jeg er helt afsindig”. Det peger i retning af, at sindet er bevæget anderledes, rystende og angstprovokerende anderledes.

Jeg opfatter ordløsheden, tavsheden, som en nødvendighed i situationer som denne. Sørgende i den friske sorg tier et hul i muren af tegn og ord. De sædvanlige tegn eller ord tårner sig op som en mur mellem én og alle andre. Man kan derfor have fornemmelsen af at være inde i en osteklokke og dermed særret inde. Bevægelsen bliver endnu ikke udtrykt i meningsfyldt tegnsprog. Ordene ligger ikke ret på tungen. De bliver siddende som klumper i halsen. Man skal lære at tale forfra – og samtidigt være i en verden, der taler habituelt. Hvad enten der tales tegnsprog eller talesprog.

Nu er det ikke en højsang eller en lovsang, man har brug for. Nu vil man udtrykke en *klage* med tegnsprog eller synge *klagesange*. Men man kan ikke rigtigt komme i gang. Derfor tier man.

Kropssproget bliver derfor vigtigt i sjælesorgen for sørgende. At holde i hånd, at berøre blidt, at se i øjnene og på den måde bevæge os nær vores sørgende næste kan blive begyndelsen til et nonverbalt sprog. Fænomenologen Erwin Strauss^x har lidt forenklet sagt peget på, at det at stå op på mange måder er grundstillingen eller udgangspositionen, når vi mennesker finder og udtrykker vores identitet. Mens vi står på vores to ben, kan vi sansende og forstående gå ind i den verden, der stemmer os til åbenhed og forundring. Mennesker, der er ramt af sorg, ligger eller sidder ofte ned i konkret og overført forstand. Som sjælesørgere står vi op i billedlig og nogle gange også konkret forstand i mødet med sørgende. Vi kommer så let som ingenting til at tale ned til dem eller hen over hovedet på dem, med mindre vi med vores kropsholdning bringer os i øjenhøjde med dem. Det er mere end en talemåde. Det viser sig i kroppens bevægelse væk fra medmennesket. Nærvær erstattes af fravær eller af erobring af rummet. Tydeligt bliver det i den form for sjælesorg, der kommer til udtryk i begravelsestalen. Vi står op. De andre sidder ned. Vi kan med vores kropssprog og placering i rummet før-bevidst distancere os fra dem. Vi kan let tale ned til dem, hvis vi har så travlt med f.eks. at få leveret de rigtige dogmatiske svar på de spørgsmål om mening, som sørgende i begravelsessamtalen har udtrykt, uden på nogen måde at gengive den bevægelse, der driver spørgsmålene frem. Vi må altså som sjælesørgere have syn eller gehør for den bevægelse, der bestemmer deres kropsholdning lige nu både i den sjælesørgeriske samtale og i begravelseshandlingen. Vi må give sjælesorgen kropslige og andre sproglige udtryk bestemt af den tone eller de toner hos den anden, der får genklang i os.

Det er min erfaring, at man som sjælesørger må se eller lytte sig ind på bevægelse, der faktisk er i tavsheden. Det handler om, at sanse bevægelserne i den sorgfulde krop. Det er det, som professionel etik betyder her. Sorgens bevægelse kommer lidt efter lidt til udtryk i mimik, i kropslig uro, i suk, i stønnen, i jamren. Som sjælesørger kan man kun følge *bevægelsen* eller *stemme* i. Sukke med de sukkende. Jamre med de jamrende. Vi må prøve på at ramme bevægelsen og så efterhånden finde billedet eller melodien i fællesskab. Her kommer erfaringen, erindringen og indfaldet ind i billedet. Har man som hjælper en vis erfaring med mennesker i sådanne situationer, så kommer der ofte et genskin eller en genklang af lignende farver og toner, man har mødt hos andre. Man erindrer, hvordan de udtrykte sig og hvordan man måske fik lov til at hjælpe dette menneske med at finde melodien. Ord som: ” Hvorfor?” ”Sikke noget møg!” ” Øv!” – udtrykt med den rette bevægelse og et tydeligt kropssprog kan falde én ind som mulige udtryk for klagen og være på sin plads – men er det ikke nødvendigvis altid. Sjælesorgssamtalen kan ikke standardiseres. Samtaler med sørgende efter den helt akutte sorg bliver vigtig for sjælesørgerens fortsatte læring. De viser os, hvilke ord og andre udtryk, der var til hjælp for konkrete sørgende. Jeg ved ikke, hvor mange kvalitative undersøgelser, der er lavet af, hvordan døve oplever og beskriver deres sorg og møde med døvepræsten og andre professionelle midt i sorgen. Jeg ved bare, at jeg ikke kan være sjælesørger på hospitalet uden den indsigt, jeg har fået og får, af at samtale med sørgende, også i en undersøgelse af 16 forældrepar, der mistede et barn eller børn på Herlev Hospital. Ligesom jeg har læst og læser sørgende beretninger i bogform og som digte igen og igen. Også Bibelens tekster og salmebogens salmer i al deres bundethed til menneskets sprog med dets udtryk for menneskers erfaringer med livets bevægelser er for mig en undværlig hjælp i sjælesorgen.

I tegnsprogets verden er bevægelsen i sproget så synlig i tegnet. Anne Skov Hårdell, lærer på terngnsprogstolkeuddannelsen, som I skal møde i morgen, kan udføre tegnet for arbejde så varieret, at det afspejler de mange former for bevægelse og dermed oplevelser, følelser og tanker, der kan være knyttet til det at arbejde i forskellige situationer. Sjælesørgeren må forsøge sig tilsvarende i mødet med den tegn- eller ordløse sørgende. Det handler ikke om at konstruere et sprog til bevægelsen, men derimod om at lade bevægelsen i situationen bevæge sprogets udtryk. Derfor kommer analogierne efterhånden ind i billedet: ” Er det ligesom fuldstændigt uvirkeligt?” ”Er det som at være inde i en osteklokke?” ”Er det ligesom en mareridt?” ”Er det ligesom et absurd teater, at du sidder her rystet og livet bare går videre

ude på gangen?” De bliver ofte først til virkelig hjælp, når de udtrykkes på en måde, der gengiver den form for bevægelse, der er i øjeblikket. Som sjælesørger erindrer man, hvordan andre sørgende i samtalens fællesskab om en lignende situation forsøgte sig frem med at finde sprog og andre udtryk og hvordan man måske var til hjælp i en sådan situation. Det handler ikke om at presse tegn eller ord ned over det andet menneske, men at holde udtryk frem, som den anden kan tage til sig. Ofte kommer der så hos sørgende menneske tydelige udtryk for, at det er det rette spor at gå frem ad i den alvorlige leg med tegn og ord. Medmennesket siger med kropssproget og/eller, med tegn eller ord kraftfuldt: ”ja” og forsøger sig selv tydende med ord. Døve får hænderne op. Og sjælesørgeren må for alt i verden forsøge at holde takt og tone og lade den anden udtrykke sig, selvom det måske er meget famlende. Det væsentlige er, at bevægelsen i sorgen gennem klagen finder den form, der er ægte for netop det sørgende menneske. Hvis den forstyrrende tone kalder på en klage eller klagesang. Om det er sådan, kan ses eller høres, af den, der har øjne at se med eller den, der har øren at høre med. En klage kan også være en protest, hvor Gud og hvermand får så hatten passer. Jesu korsord: Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig? giver den protestfyldte sørgende ret til at klage uden tilbageholdenhed.

Nogle gange sker der det, at taknemlighedens og protestens udtryk står synligt eller disharmonisk overfor hinanden. Jeg erindrer en situation fra skadestuen, hvor vi havde fået en ung familiefar død ind. Han havde midt i sin anden alvorlige depression hængt sig. Hustruen var til en begyndelse helt ude af sig selv og ordløs. Efter et møjsommeligt sjælesørgerisk forsøg på at hjælpe hende til at finde ord for de forskellige former for bevægelse, der fyldte hende i situationen, begyndte hun at udtrykke sit livs modsatrettede bevægelser. På den ene side udtrykte hun dyb taknemlighed over den kærlighed, hun havde fået i samlivet med manden og i forlængelse heraf en dyb forståelse for, at han havde grebet til fortvivlelsens selvhjælp i selvmordet. På den anden side gav hun samtidigt udtryk for sin enorme vrede over, at han havde taget sig eget liv og på den måde endegyldigt vendt ryggen til hende og børnene. Midt i det hele rejste hun sig op og stillede sig midt på gulvet. Hun snurrede rundt ligesom, når man som barn legede svingfigur. To personer svingede i den leg en tredje person rundt, indtil denne var helt forstummet. Kvinden var på lignende måde helt rundt på gulvet. Jeg stillede mig foran hende. Pludselig standsede hun op med ryggen til mig. Og så faldt hun baglæns imod mig. Jeg satte spontant hænderne frem og støttede hende meget bogstaveligt i ryggen. Hun stod med ét bomstille og lænede sig tungt imod mine hænder. Da

sagde hun: ” Velkommen til virkeligheden”. Hendes stemme var fuld af sarkasme. Hun var hårdt ramt. Hun sagde selv uopfordret nogen tid efter, at netop det rum hun fik i sjælesorgen til at udtrykke sig, var det, som hjalp hende med at indse virkeligheden i den modsathed forsat leve i og med den.

Når de forskellige former for bevægelse i den sørgende kommer til udtryk – også i den sjælesørgeriske samtale og siden hen i begravelsens forløb - begynder medmennesket efterhånden at finde sig selv igen i den nye og forandrede livssituation, som sørgende for livet, i verdensforholdet i dets vedvarende bevægelse mellem sansning og forståelse. Hvor det ender henne, ved vi ikke. Men vores opgave er at være midt i sorgen hos den, der er bevæget, som dem, der lader os bevæge.

For inspirerende samtaler forud for foredraget takker jeg: Ritva Bergman og Asger Bergman, der talte med mig gennem tegnsprogstolken Rachel Odgaard Jochumsen, Lise Lotte Kjær og Kari Martinsen. Manuskriptet er blevet til i forlængelse af mit åbningsforedrag på den 5. Nationale palliative kongres i juni 2009 og min undervisning af kliniske specialister på Herlev Hospital sammen med Kari Martinsen i maj 2009. I forbindelse med den undervisning har jeg udarbejdet et større manuskript, som jeg stadig arbejder videre med. Interesserede kan få det ved henvendelse til mig på email: tak@km.dk.

ⁱ En kortfattet og alligevel præcis fremstilling af sorgforskningens status og resultater findes i: Bugge, K.E.; Eriksen, H.; Sandvik, O. (red): Sorg. Bergen: Fakkbokforlaget, 2003. Det internationale standardværk er for mig at se stadig: Stroebe, M.S.; Hansson, R.O.; Stroebe, W.; Schut, H. (red). Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping and Care. Washington, D.C.: American Psychological Association, 2004. En præcis kritik af sorgarbejdshypotesen findes i Klass, D.; Silvermann, P.R.; Nickman, S.L. (red.): Continuing Bonds. New Understandings of Grief. London: Taylor & Francis 1996.

ⁱⁱ Min fremstilling bygger på en læsning af centrale værker af de nævnte forfattere, der alle kan henregnes til sorgarbejdshypotesen og den ovennævnte oversigtslitteratur. Her findes udførlige litteraturhenvisninger for den, der vil læse videre.

ⁱⁱⁱ Se Continuing Bonds side 3-27 Her godtgør Phyllis R. Silverman og Dennis Klass bl.a., at arbejdet med udarbejdelsen af sorgarbejdshypotesen hos John Bowlby og Cecil Murray Parkes m.fl. har været så styret af hypotesen, at man har set bort fra det betydelige materiale, der modsagde den.

^{iv} Se til eksempel Kjær, T.A. Ældre menneskers oplevelser af døden. i: Glasdam, S.; Esbensen, B.E.: Gerontologi. Livet som ældre i det moderne bysamfund. København: Dansk Sygeplejeråd, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2009. Kjær, T.A. At se og se sammen – etikk og synoptiske relationer. Erfaringer fra arbejdet med foreldre som mister barn i svangerskab eller fødsel. Tidsskrift for Sjælesorg nr. 3/2006 26.årgang., Modum Bad side 210-23. Kjær, T.A. At være forældre til et dødt spædbarn. I. Nordisk Tidsskrift for Palliativ Medisin. 4/2004.

^v Se Dyregrov, A. Komplisert sorg: teori og behandling. Tidsskrift for Norsk Psykologforening 2006. Vol. 43 side 779-86

---

^{vi} Se f.eks. Løgstrup K E. Kunst og erkendelse. Kunstfilosofiske betragtninger. Metafysik II. 2. Udgave. København 1995 (1976), Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. Sansefilosofien hænger sammen med hele det metafysiske forfatterskab og med forfatterskabet som helhed. For udførlig bibliografi henvises til Hansen.K.M.: K.E. Løgstrups forfatterskab 1930-2005. En bibliografi. 2. reviderede udgave ved Kees van Kooten Niekerk. Århus, 2006. For den, der vil studere Løgstrup nærmere kan jeg varmt anbefale følgende fremragende introduktion: Jensen O. Historien o K.E. Løgstrup. Købehavn: Anis, 2007 (2.udgave).

^{vii} Se Kant. I. Gesammelte Schriften. Vol. 3: Kritik der reinen Vernunft og vol 4: Kritik der reinen Vernunft. Prolegomena. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft. (1781) Gerorg Reimer 1902-23.

^{viii} Se til eksempel :Martinsen K. Evidens- begrensede eller oplysende? i Marinsen K, Eriksson K. Å se og å innse. Om ulike former for evidens. Oslo 2009, Akribe. Se også Martinsen K: Angår du meg? Etisk fordring og disiplinert godhet. I: Alsvåg H, Førland O. (red).Engasjement og læring. Fagkritiske perspektiver på sykepleje. Oslo: Akribe, 2007:315-344. Denne artikels dybde trøder særligt frem, når den læses i et sansefilosofisk perspektiv.

^{ix} . Løgstrup K E. Den etiske fordring. København 1975, Gyldendal. (Oprindelig udgave er fra 1956) Gyldendal side 25

^x Straus E. The upright posture. The Psychiastric Journal, 1952;26:529-561 og Straus E. Phenomenological psychology. New York: Basic Books, 1966